

ПЕРЕКЛАДИ

ISSN 1682-5268 (on-line); ISSN 1608-0599 (print)
Shidnij svit, 2020, No. 2, pp. 155–168

BHAGAVADGĪTĀ. CHAPTERS 12–13 /
TRANSLATED FROM THE SANSKRIT, INTRODUCTORY ARTICLE
AND COMMENTARIES BY D. BURBA

D. Burba

A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine
4, Hrushevskoho Str., Kyiv, 01001, Ukraine
boorba@gmail.com

This publication presents the Ukrainian translation of the twelfth and thirteenth chapters of *Bhagavadgita*, composed perhaps in the 1st or 2nd century CE that is the most famous Hindu Scripture.

According to Hindu commentary tradition, the twelfth chapter is the end of the Second Part of the *Bhagavadgita* – *The section on worship* (upāsana-kāṇḍa). It is entitled *Bhakti Yoga* and dedicated to praising this kind of yoga. The chapter regards as the best yogis those people who, riveting their minds on Krishna, worship Him, with the highest faith. Those who worship the Indefinable, the Unthinkable, the Unmanifest, the Omnipresent can also come to Krishna under certain conditions, but “greater is the travail of those whose mind is fixed on the Unmanifest; for it is hard for embodied mortals to gain the Unmanifest Goal”.

By the thirteenth chapter begins the last Part of the *Bhagavadgita* – *The Section on Knowledge* (jñāna-kāṇḍa), which is a kind of appendix to topics of previous two Parts. In the thirteenth chapter, concepts such as Field (*kṣetra*) or *Prakṛti* (i. e. Nature or body) and Knower of the Field (*kṣetrājña*) or *Puruṣa* (i. e. Spirit or soul), as well as knowledge and that which is to be known, are analyzed. Wherever something is born, animate or inanimate, it issues from the union of the Field and the Knower of the Field. The chapter noted, it is Nature that performs all actions and Spirit doesn't perform them.

The concepts and realities considered in these chapters are explained by the translator in notes, with quotations from the *Mahabharata*, as well as by citing the *Vedanta Sutras*, *Yoga Sutras*, *Laws of Manu*, *Samkhya Karika*, *Bhagavata-purana*, *Upanishads* and other classical texts of Hinduism.

Keywords: *Bhagavadgita*, Hinduism, India, *Mahabharata*, meditation, religion, Sanskrit, translation, yoga

БГА҃ВАДГІТА, ГЛАВИ 12–13 /
ПЕРЕКЛАД ІЗ САНСКРИТУ, ВСТУПНА СТАТТЯ ТА КОМЕНТАРІ Д. В. БУРБИ

Продовжуємо публікацію перекладу найвідомішої священної книги індуїстів – “Бга҃вадгїти”. Цей номер журналу містить глави 12–13, які перекладалася із санскритського тексту критичного видання шостої книги “Ма҃габ҃гарати”¹ [The Mahabharata... 1947]. (Глави 1–11 див. у попередніх номерах журналу). Інші фрагменти “Ма҃габ҃гарати”, процитовані в примітках, перекладалася з відкоректованого санскритського тексту, який теж базується на цьому виданні². Санскритська термінологія передана згідно з рекомендаціями, викладеними в статті “Практична транскрипція санскритських власних назв та термінів в українській мові” [Бурба 2018].

Обидві глави цілком написані віршовим розміром *шлока* (śloka; два рядки по шістнадцять складів, розділених цезурою навпіл).

© 2020 D. Burba; Published by the A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine on behalf of *The World of the Orient*. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

Дванадцята глава є останньою у другій шістці (ṣaṭka) глав – “Розділі про поклоніння [Всевишньому]” (upāsanā-kāṇḍa). Вона називається “Бгакті-йога” й присвячена звеличенню цієї різновидності йоги. Починається глава із вкладеного у уста Арджуни запитання про те, хто вищий із йогів: той, хто поклоняється Кришні, чи той, хто шанує невиявлений абсолют? Оскільки “Бгагавадгіта” (принаймні значна її частина) писалася прибічниками культу Кришни, відповідь очевидна. Однак цікаво, що Кришна, очікувано проголосивши вищими йогами тих “наділених вищою вірою”, які, “занурившись розумом” у Кришну, поклоняються йому, далі стверджує, що прибічники абстрактного абсолюту, “приборкавши сукупність чуттів, однаково ставлячись до всього й переймаючись благом усіх істот”, теж приходять до Кришни. Однак вони стикаються з величезними труднощами, оскільки людині набагато легше зосередитись на чомусь конкретному, ніж медитувати на Невиявлене. До того ж Кришна особисто допомагає своїм бгактам, тоді як шанувальники безособового абсолюту можуть розраховувати лише на себе.

У віршах 9–11 наводяться рекомендації щодо єднання з Кришною для людей, які перебувають на різних рівнях духовного розвитку. На найвищому (з погляду адептів бгакті-йоги) рівні перебуває той бгакт, у свідомості якого Кришна посідає центральне місце, а все інше витіснено за межі активної уваги. Тим, хто ще не досяг такого рівня, потрібно практикуватися в йозі. Якщо ж людина з якихось причин не має можливості займатися йогою, вона може щось робити для Кришни (на практиці це зазвичай трактується як допомога кришнаїтській громаді). Ну а тим, хто не в змозі робити навіть це, рекомендується хоча б “відмовлятися від плоду всіх справ” (тобто робити щось безкорисливо, займатися благодійністю).

Починаючи з тринадцятого вірша до кінця глави, описуються найрізноманітніші чесноти бгакта, який “дорогий Кришні” (слова, взяті в лапки, повторюються в шести віршах).

Главою 13 починається остання шістка глав “Бгагавадгіти” – “Розділ про знання” (jñāna-kāṇḍa). Ямуначар’я (X ст.) пояснює, що цей розділ є своєрідним додатком до того, що було сказано у двох попередніх: тут подається дослідження (vivēcana) про дух і матерію, світовий дію, бгакті й т. д. Що ж до змісту тринадцятої глави, то в ній, згідно з Ямуначар’єю, ідеться про дійсну форму (svagūṇa) тіла, про очищення атмана як причину (hetu) досягнення Атмана, про причину поневолення атмана (матерією) і про здатність відрізнити (Атман від тіла) [Yāmuna’s Gītārthasṃgraha 1968, вірші 4 і 17].

У вступному вірші тринадцятої глави (наявному не в усіх виданнях) знову ж таки вустами Арджуни озвучується її тема: матеріальна природа (prakṛti) і пуруша, “поле” (kṣetra) і “той, хто знає поле” (kṣetrajña), знання (jñāna) та об’єкт пізнання (jñeya). Термін “поле” у філософії санх’я є синонімом поняття “матерія”, тоді як терміни “пуруша” і “той, хто знає поле” вказують на всесвітній Дух або на душу як частковий прояв Духа. В останньому випадку “поле” теж буде не всеосяжним, а обмеженим: це тіло, у якому перебуває душа.

Багато суперечок пов’язано із четвертим віршем, у якому згадуються “сутри про Брагман” (brahma-sūtrāṇi). Проблема полягає в тому, що такий відомий текст, як “Брагма-сутри”, зазвичай вважають молодшим за “Бгагавадгіту” [The Brahma Sūtra 1960, 22].

Якщо перелік складових частин матерії не дуже відрізняється від типового для санх’ї, то визначення поняття “знання” звертає на себе увагу: у віршах 7–11 дається розгорнутий перелік позитивних (з погляду авторів “Бгагавадгіти”) людських якостей. Тобто знанням визнається не будь-яка інформація, а та, яка робить людину кращою. А те, що робить людину гіршою, називається “невіглаством”. Отже, тут ми знову (див. прим. до вірша 5.15) стикаємося з тією ідеєю, що невігластво є не відсутністю знання, а хибним знанням.

Вірші 12–17 описують парадоксальні якості Вищого Брагмана, на пізнання якого мають бути скеровані зусилля шукача духовності.

У віршах 19–22 ідеться про пракриті (матеріальну природу, яка є причиною діяльності), пурушу (душу, яка через контакт із матерією обертається в реінкарнаційному колесі) і Вищого Пурушу, який названий Вищим Атманом. Єднання з ним – за допомогою медитативної йоги, йоги роздумів, карма-йоги або поклоніння – дає змогу подолати смерть.

Двадцять шостий вірш знову повертається до термінів “поле” і “Той, хто знає поле”. Від поєднання їх виникло все, що є.

Вірші 27–28 повідомляють, що істинним баченням є здатність бачити всюдиущого Господа, присутнього в кожній істоті – хоча, як сказано у вірші 30, всі істоти вийшли з Нього.

Вірш 29 повторює тезу вірша 20 – усі дії виконуються лише матеріальною природою – і додає, що Атман перебуває в недіянні. Далі зазначається, що хоча присутність душі в тілі оживлює усі його частини, однак духовна сутність залишається поза межню матеріальним властивостям і кармі. Хто бачить це “оком знання”, ті приходять до Вищої Сутності.

ГЛАВА 12. БГАКТИ-ЙОГА

Арджуна сказав:

1 – Завжди зосереджені³ так⁴ бгакти, які поклоняються Тобі, і ті, які шанують Невмируще Невиявлене, – хто з них вищий у знанні йоги?

Господь сказав:

2 – Постійно зосереджених⁵, які, занурившись розумом у Мене, поклоняються Мені, наділені вищою вірою⁶, – їх Я вважаю найзосередженішими [йогами]⁷.

3 Але які Невмируще, Невимовне, Невиявлене, Усюдиуще, Незбагненне, Незмінне, Нерухоме, Міцне шанують,

4 приборкавши сукупність чуттів, однаково ставлячись до всього й переймаючись благом усіх істот⁸, – ті теж приходять до Мене⁹.

5 Ті, чий розум зайнятий Невиявленим, стикаються з величезними труднощами, бо складно втіленим досягти Невиявленої Меті¹⁰.

6 Але ті, хто, присвячуючи Мені всі дії і маючи Мене за Вищу Мету¹¹, поклоняється Мені, медитуючи¹² за допомогою неухильної йоги, –

7 їх, Арджуно, занурених свідомістю в Мене, Я невдовзі визволяю з океану сансари й смерті.

8 Зосередь розум лише на Мені, зверни до Мене інтелект – [коли зможеш], відтоді будеш, без сумніву, перебувати в Мені¹³.

9 Але якщо не можеш міцно зосередити на Мені свідомість, то, Арджуно, намагайся досягти Мене практикою йоги¹⁴.

10 Якщо не здатний і на практику йоги, зроби Мене вищою метою своєї діяльності. Виконуючи роботу для Мене, теж досягнеш досконалості.

11 Якщо ж не можеш робити навіть це, тоді, знайшовши опору в єднанні зі Мною, відмовляйся¹⁵ від плоду всіх справ, приборкуючи себе й утверджуючись в Атмані.

12 Знання краще від занять [йогою], а медитація перевершує знання: з медитації [народжується] відцурання від плодів діяльності¹⁶. За відцуранням іде умиротворення.

13 Не ворожий ні до кого з істот, доброзичливий і чуйний, вільний від власництва¹⁷ й его, незмінний у насолоді й стражданні¹⁸, толерантний¹⁹,

14 завжди вдоволений, твердий у рішенні йог, який приборкав себе і ввірив Мені розум та інтелект – такий Мій бгакт дорогий Мені.

15 Хто не тривожить світ і сам не стривожений світом²⁰, хто вільний від радощів, досади, страху, тривог – той дорогий Мені.

16 Хто не озирається [на мирське], зрікся всіх починань²¹, не занепокоєний, чистий, вправний, неупереджений – такий Мій бгакт дорогий Мені.

17 Хто не радіє і не ненавидить, не сумує і не бажає, хто відсторонився від “доброго” та “поганого” і кому притаманне бгакті – той дорогий Мені²².

18 Хто однаково ставиться до ворогів і друзів, до почестей і приниження²³, однаково приймає холод і спеку²⁴, насолоду і страждання²⁵, вільний від прив’язаностей²⁶,

19 байдужий до ганьблення і прославляння²⁷, мовчазний²⁸, [завжди і] всім задоволений, безпритульний²⁹, наділений релігійною відданістю³⁰ – [така] людина твердих переконань дорога Мені.

20 Віряни, для яких Я – Найвища Мета³¹ і які шанують, як було сказано, цей безсмертний нектар³² дгарми³³, – ці бгакти дуже дорогі Мені.

ГЛАВА 13. ЙОГА ВІДМІННОСТІ “ПОЛЯ” ВІД “ТОГО, ХТО ЗНАЄ ПОЛЕ”

Арджуна сказав:

0 – Кришно, хочу пізнати матеріальну природу і пурушу, “поле” і “того, хто знає поле”³⁴, знання та об’єкт пізнання³⁵.

Господь сказав:

1 – Арджуно, це тіло називається “полем”, а того, хто його знає, знавці називають “тим, хто знає поле”³⁶.

2 Знай також, нащадку Бгарати, Мене як “Того, хто знає поле” в усіх “полях”³⁷. Знання “поля” і “того, хто знає поле” – це [справжнє] знання. [Така] Моя думка.

3 Про це “поле”, про те, яке воно, які його видозміни, звідки воно, а також про те, хто Він³⁸ і яка Його могутність, – про це в загальних рисах почуй від Мене.

4 [Це] різноманітно оспівано мудрецами, по-різному в окремих священних гімнах, і [пояснюється] доказовими й виразними рядками сутр про Брагман³⁹.

5 Магабгути, его, інтелект, невиявлене, одинадцять індрій і п’ять об’єктів індрій⁴⁰,

6 бажання, відроза, насолода, страждання, сукупність⁴¹ [елементів тіла], свідомість⁴², стійкість – так у загальних рисах означено “поле” та його видозміни.

7 Скромність, правдивість, ненасильство⁴³, поблажливість, щирість, служіння учителю⁴⁴, чистота⁴⁵, твердість, самовладання⁴⁶,

8 відстороненість від об’єктів чуття і неегоїстичність, розуміння того, що народження, хвороби, старість і смерть [пов’язані] зі стражданням і є злом⁴⁷,

9 неприв’язаність⁴⁸, неототожнення себе з сином, дружиною, домівкою тощо⁴⁹, незмінний спокій при отриманні бажаного і небажаного⁵⁰,

10 безоглядна відданість Мені, [яка досягається] неухильною⁵¹ йогою, тяжіння до усамітнення, нелюбов до велелюддя⁵²,

11 сталість у пізнанні Атмана, розуміння мети пізнання Істини – це називається знанням⁵³. Протилежне – невігластво.

12 Повідаю тобі про те, що слід пізнавати, пізнавши що здобувають безсмертя. Це споконвічний Вищий Брагман⁵⁴, який називають “не суще і не несуще”⁵⁵.

13 З руками й ногами, які всюди, з очима, головами, обличчями, вухами всюди, Він перебуває у світі, охоплюючи все.

14 Сяючи якостями всіх індрій⁵⁶, вільний від індрій, [ні до чого] не прив’язаний, але підтримуючи все, без’якісний і такий, який насолоджується якостями⁵⁷,

15 перебуваючи всередині істот і зовні, рухаючись і залишаючись нерухомим, непізнаваний внаслідок тонкості⁵⁸, Він далеко й близько⁵⁹.

16 Неподільний, [Він] в істотах немов розділений⁶⁰. Слід знати Його як хранителя істот, як [їхнього] творця і поглинача.

17 Його називають світлом світочів⁶¹, недосяжним п'яті; [Він] – знання та об'єкт пізнання, який досягається знанням. [Він] перебуває в усіх серцях⁶².

18 Так у загальних рисах⁶³ описано “поле”, знання та об'єкт пізнання⁶⁴. Пізнавши це, Мій бгакт входить у Моє буття⁶⁵.

19 Знай, що матеріальна природа й Пуруша не мають початку⁶⁶, а [всі] зміни й гуни походять від матеріальної природи.

20 Кажуть, що матеріальна природа – причина діяльності, [її] причин і наслідків⁶⁷, а пурушу називають причиною пізнання задовольень і страждань⁶⁸.

21 Бо пуруша, перебуваючи в матеріальній природі, куштує [наслідки дії] гун, народжених природою⁶⁹. Контакт із гунами – причина його народження з доброго або поганого лона⁷⁰.

22 Вищого Пурушу, який перебуває в цьому тілі, називають Свідком⁷¹, Тим, хто дозволяє, Хранителем, Тим, хто насолоджується, Великим Господом і Вищим Атманом.

23 Хто знає так⁷² Пурушу й матеріальну природу з гунами, той, хоч би й був цілком зайнятий справами⁷³, більше не народжується.

24 Деякі розумом⁷⁴ споглядають у собі Атман⁷⁵ за допомогою медитації⁷⁶, деякі – йогою роздумів⁷⁷, а інші – карма-йогою.

25 Інші ж, які не знають так [Пурушу й матеріальну природу], поклоняються, слухаючи інших⁷⁸; заглиблені в слухання⁷⁹, вони теж долають смерть.

26 О найкращий з нащадків Бгарати, знай: усе, що існує, – нерухоме й те, що рухається, – виникло від поєднання “поля” і “Того, хто знає поле”.

27 Хто бачить Всевишнього Господа, який нарівно перебуває в усіх істотах⁸⁰, невмирущого в тлінному, той [справді] бачить⁸¹.

28 Бо той, хто бачить, що всюди перебуває той самий Господь, не шкодить Атману Атманом⁸². Тому він іде до Вищої Меті⁸³.

29 І хто бачить, що всі дії здійснюються лише матеріальною природою, [тоді як] Атман перебуває в недіянні⁸⁴, той [справді] бачить.

30 Коли [людина] бачить, що істоти, які існують порізно, перебувають у Єдиному й вийшли з Нього, тоді [вона] досягає Брагмана⁸⁵.

31 Через відсутність початку і якостей Вищий Атман незмінний; навіть перебуваючи в тілі, Він, Арджуно, не діє і не плямується [кармою]⁸⁶.

32 Як усюдисущий ефір через [свою] тонкість не забруднюється, так не забруднюється⁸⁷ Атман, присутній у тілі всюди⁸⁸.

33 О нащадку Бгарати, як одне сонце освітлює весь цей світ, так “власник поля” осяює все “поле”.

34 Хто оком знання⁸⁹ бачить відміну “того, хто знає поле” від “поля” і [процес] вивільнення істот з [пут] матеріальної природи, ті приходять до Вищої [Сутності]⁹⁰.

¹ Слід мати на увазі, що нумерація віршів у різних виданнях не завжди збігається: у критичному виданні глави розбито на вірші з двох рядків, тоді як в інших виданнях зустрічаються вірші з трьох рядків або одновірші.

² The electronic text of the Mahābhārata. Based on John Smith's revision of Prof. Muneo Tokunaga's version of the text, it was subjected to detailed checking by a team of assistants based in the Bhandarkar Oriental Research Institute (BORI) in Pune, and is made available with BORI's agreement. <http://bombay.indology.info/mahabharata/statement.html>

³ Значення терміна *зосереджений* пояснюється в примітці до вірша 2.61. Про *завжди зосереджених* (satata-yukta) було сказано також у вірші 10.10, а у вірші 9.22 теж зазначено, що вони поклоняються Кришні.

⁴ Шьянкара й Рамануджа відносять *так* до *поклоняються* (тобто читають “завжди зосереджені бгакти, які так поклоняються”). Шьянкара пояснює: “Так, як сказано в останньому вірші попередньої глави”.

⁵ Про “постійно зосереджених” (nitya-yukta) ідеться також у віршах 7.17, 8.14 та 9.14.

⁶ Про *наділений вірою* (śraddhayā ureta) сказано також у вірші 6.37, про *найзосередженіших* – у 6.47.

⁷ Варіант перекладу: “Ті постійно зосереджені... вважаються найбільш зосередженими на Мені”.

⁸ Про тих, хто *переймається благом усіх істот* (sarva-bhūta-hite ratāḥ), вже було сказано у вірші 5.25, про тих, хто *приборкає сукупність чуттів*, – у вірші 6.24, про тих, хто *однаково ставиться*, – у 6.9.

⁹ *Теж приходять до Мене* – “бо Я основа безсмертного й невичерпного Брагмана” (Бхагавадгіта 14.27).

¹⁰ Коментуючи цього вірша, Магатма Ганді зазначає: “Про Невиявлене, Імперсональне простий смертний здатен лише фантазувати... Тому, за великим рахунком, навіть іконоборці не кращі за ідолопоклонників... Найкращою можливістю досягти [найвищого] стану є присвята себе певному образу, тому сказано, що насправді прямий шлях до Невиявленого – найдовший і найважчий” [Mahadev Desai 1946]. “Для розпізнання Невиявленого немає образу (nidarśana), подібного [до нього], немає слова, щоб описати (pada-nyāsa). Хіба його досягнеш через матеріальне (viśaya)?” (Магабгарата 12.198.10).

¹¹ Фраза “Присвячуючи Мені всі дії й маючи Мене за Вищу Мету” майже повністю повторюється у вірші 18.57. Див. також 3.30 і 9.27.

¹² Медитація (dhyāna) – сьомий компонент йоги Патаньджалі. “Дг’яна є сконцентровананість (eka-tānatā) свідомості (pratyaya) на цьому [певному об’єкті]” (Йога-сутри 3.2). У “Мокшадгармі” Васіштха роз’яснює, що “люди, які знають Веди, розрізняють два види дг’яни: зосередження розуму на одному (ekāgratā) [об’єкті] та пранаяма” (Магабгарата 12.294.7c–8a).

¹³ Пор. з 9.34 і 18.65.

Починаючи з цього вірша по одинадцятий включно описується чотирирівнева програма єднання з Кришною.

¹⁴ Словосполучення *практикою йоги* вже звучало у вірші 8.8.

¹⁵ Дієсловом “відмовляйся” перекладено санскритське tyāgam kuru (“здійсною відцурання”). З пояснення, що таке відцурання, починається вісімнадцята глава.

¹⁶ Зазвичай перекладачі передають першу фразу цього вірша дещо інакше: “Знання краще від занять [йогою], медитація перевершує знання, а відцурання від плодів діяльності – медитацію”. Але хоча відкладний відмінок (аблатив) слова dhyāna дає змогу перекласти як “з медитації [народжується]”, так і “від медитації [краще]”, однак у другому випадку виникає проблема, на яку вказав В. С. Семенов: «Тут у самому тексті “Гіти” є непослідовність, яка виникає внаслідок того, що дія, яка стоїть тут наприкінці висхідного ряду (заняття – знання – медитація – відцурання від плодів діяльності), у попередньому вірші стоїть наприкінці спадного ряду (зосередження розуму – практика – робота для Мене – відцурання від плоду всіх справ; ця послідовність починається в 12.8)». Виплутуючись із цієї ситуації, коментатори часто стверджують, що ідеться про *різні* види знання, занять йогою, медитації й відцурання. Наприклад, у Йогананди: “Звісно, мудрість, [народжена практикою йоги], перевершує [механічну] практику йоги; медитація бажаніша за [теоретичну] мудрість; відцурання від плодів діяльності краще за [початкові стадії] медитації” [Йогананда 2008].

¹⁷ “Хоч би й заволодів той, у кого [в думках] немає власництва, землею з усім рухомим і нерухомим, що він з тим став би робити? А хто, Партхо, живе в лісі й годується лісовими [плодами], але його власництво [базується] на речах [dravya], той крутиться (vartate) в пащі смерті” (Магабгарата 14.13.6–7).

¹⁸ Про *незмінного в насолоді й стражданні* вже було сказано у вірші 2.15.

¹⁹ “Очищення свідомості (citta) [досягається] культивуванням дружелюбності, співчуття, радості й нейтрального ставлення (upekṣaṇa) до щастя і страждання, чеснот і пороків” (Йога-сутри 1.33).

²⁰ “Нехай не тривожить інших і сам не буде стривожений ніким” (Магабгарата 14.46.39). “Коли така [людина] не боїться (bibheti) і не викликає страху, коли не жадає і не відчуває відрази, тоді [вона] досягає Брагмана” (Магабгарата 12.168.42; цей вірш повторюється у 12.243.5, але там чотири перших слова стоять в іншому порядку). “Коли така [людина] не

боїться (bibheti) і не викликає страху, коли не жадає і не відчуває відрази – тоді той двічіна-роджений досягає досконалості” (Магабгарата 2.254.16). “Коли така [людина] не боїться (bibheti) і не викликає страху й перемагає бажання та відразу, тоді [вона] бачить Атман” (12.21.4). “[Хто] без страху перед усіма істотами, не страшний для всіх, стриманий, шанований усіма істотами, терплячий (dānta), [той] є мудрим (jñānavat)” (Магабгарата 12.213.14). “Хто без страху перед усіма істотами, не страшний для всіх, стриманий, у душі – з усіма істотами (sarva-bhūtātma-bhūta; див. прим. до 5.7), того боги знають як брагмана” (Магабгарата 12.261.32).

²¹ “Тілесна [людина] через оману береться за усякі *починання*, зв’язана станом бажання й гніву, що виникає з раджасу й тамасу” (Магабгарата 12.205.4). “У кого всі починання вільні від жадання насолод і карма спалена вогнем знання, того мудреці називають обізнаним” (Бгагавадгіта 4.19).

²² Характеристика *хто не ненавидить і не бажас* вже прозвучала у вірші 5.3. Про *добре й погане* згадувалося також у віршах 2.57 і 9.28.

²³ Слово mānāvamāna (“почесті й приниження”) зустрічається також у віршах 6.7 і 14.25. (У деяких виданнях замість avamāna стоїть синонім: aramāna).

²⁴ Складне слово śītoṣṇa-sukha-duḥkha (“той, хто однаково приймає холод і спеку”) вже було використане у віршах 6.7 (також у місцевому відмінку) і 2.14.

²⁵ Цар Панду у хвилину каяття пообіцяв: “...Буду мандрувати цією землею, покритою пилом, маючи притулком порожні [полишені] будинки або ж коріння дерев і відсторонившись від усього приємного й неприємного. Без смутку й без радощів, однаково [байдужий] до ганьблення і прославляння, без сподівань (niḡāśīs), без ушанування, поза дихотомією, без користолюбства. І ніколи не стану ні над ким насміхатися чи супити брови. Завжди з [виразом] задоволення на обличчі, переймаючись благом усіх істот, не буду шкодити всім чотирьом видам [істот] – нерухомих і тих, що рухаються. Буду до всіх ставитися наче до своїх дітей... Якщо один із двох відрубає мені гострою сокирою руку, а другий змастить іншу сандаловою маззю, я не стану думати про них ні з благословенням, ані з прокляттям” (Магабгарата 1.110.7с–14).

“Хто однаково ставиться до друзів, союзників, ворогів, байдужих, нейтральних, одіозних, близьких, а також до праведних і грішних, той вирізняється [як видатна людина]” (Бгагавадгіта 6.9). “Я однаковий до всіх істот, немає для Мене ні ненависного, ані дорогого” (Бгагавадгіта 9.23а). “Незмінний у насолоді і стражданні, який перебуває в собі й для кого однакові грудка глини, камінь і золото, байдужий до приємного і неприємного, стійкий, байдужий до ганьблення і прославляння; байдужий до почестей і приниження, з однаковим ставленням до друзів і ворогів; [хто] зрікся всіх починань – він називається тим, хто вийшов за межі гун” (Бгагавадгіта 14.24–25).

²⁶ “Неприв’язаність (asaṅga) – корінь [усього] доброго” (Магабгарата 12.287.3а). Див. також вірші 2.48, 2.57, 3.7, 3.9, 3.19, 3.25, 4.20, 4.23, 5.10–11, 9.9, 11.55, 13.9, 13.14, 15.3, 15.5, 18.6, 18.9, 18.23, 18.26, 18.49.

²⁷ “Мудрий завжди уникає прославляння, як отрути” (Магабгарата 12.222.20с). Див. також вірш 14.24.

²⁸ “Ясність розуму, м’якість, мовчазність, самовладання, чистота життя – це називається аскезою розуму” (Бгагавадгіта 17.16).

²⁹ Не має свого житла мандрівний чернець (saṃnyāsīn). Але слово niḡāśṛaya може означати не лише “безпритульний”, а й “незалежний”.

³⁰ Словосполученням “релігійна відданість” перекладено санскритський термін bhakti.

³¹ “Мій бгакт, який трудиться для Мене й для якого Я – Навища Мета, вільний від прив’язаностей і не ворожий ні до кого з істот, – він приходить до Мене, Арджуну” (Бгагавадгіта 11.55).

³² Про безсмертний нектар (amṛta) див. також вірші 4.31, 9.19, 10.18, 10.27, 18.37–38.

³³ Варіант перекладу: “Які шанують цей безсмертний нектар дгарми, про яку [Мною] було сказано”.

³⁴ “Поле” – матеріальна природа, а “Той, хто знає поле” – Вищий Пуруша (Дух); у людини як мікрокосмі “поле” – тіло, а “той, хто знає поле” – душа.

«Від матеріальної природи (prakṛti) – створення світу й три гуни. Нехай [розумний] знає: протилежні ознаки “Того, хто знає поле”, непричетного гунам спостерігача за змінами природи» (Магабгарата 12.210.9–10с). «Він пізнає невиявлене “поле”, [тому] називається “Той,

хто знає поле”. Він увійшов у невиявлене, тому зветься Пурушею» (Магабгарата 12.294.37). «Він – внутрішнє Я (antaḡātman) істот і називається “Той, хто знає поле”. Він понад гунами й розглядається (kalpita) як Пуруша» (Магабгарата 12.321.29). «“Поле” названа невиявлена природа, з якої виникають гуни... Пуруша пізнає це [“поле”] й тому називається “Тим, хто знає поле”» (Магабгарата 14.43.35–36).

³⁵ У критичному виданні “Магабгарати” цей вірш відсутній. Разом з ним загальна кількість віршів “Бгагавадгіти” перевищує задеклароване в “Магабгараті” число 700.

³⁶ «Ті, хто розмірковує про духовне, називають “полем” цей конгломерат (samāhāra) [матеріальних елементів], а та сутність, яка стоїть за розумом, називається “тим, хто знає поле”» (Магабгарата 12.212.40). «“Поля” – це тіла, [вчинки] – зерна доброго й поганого (śubhāśubha). Їх відає (vetti) він, йогічна душа (yogātman), тому зветься “тим, хто знає поле”» (Магабгарата 12.339.6).

³⁷ «Я відомий як ненароджений “Той, хто знає поле” всіх істот» (Магабгарата 12.330.9с). «Пізнай Його – “Того, хто знає поле” й вічно дбає про благо світів (loka-hitātma)» (Магабгарата 12.180.24a).

³⁸ Тут *Він* – “Той, хто знає поле”.

³⁹ “*Браhma-сутри*” (“сутри про Брагман”), або “Веданта-сутри”, – назва одного з трьох (разом з упанішадами й “Бгагавадгітою”) засадничих текстів веданти. Авторство приписується Бадараяні, якого індійська традиція ототожнює з В’ясою (див. прим. до вірша 10.13). Різні дослідники датують цей твір періодом від II ст. до V ст. Багато з них вважають, що під час створення “Бгагавадгіти” відомі нам “Браhma-сутри” ще не існували. Висловлювалося також припущення, що цей вірш написаний пізніше і вставлений у текст “Бгагавадгіти” замість вірша 13.0.

⁴⁰ *Одинадцять індрий* – “шість (разом з розумом)” (див. 15.7) джняендрій (чуттів) плюс п’ять кармендрій (органів дії; див. примітку до 3.6). Про решту перерахованих у цьому вірші складників див. примітку до вірша 7.4.

⁴¹ “Повітря (vāyu) – це рух; ефір (ākāśa) – простір; вогонь (agni) – жар; волога – текучість; а також земля (pṛthivī). *Сукупність* (samghāta) п’яти [мага]бгугтів – це тіло” (Магабгарата 12.177.4). “Без сукупності тканин (dhātu) не буває ніякого тіла” (Магабгарата 12.326.34a). У “Санкх’я-каріці” (17) Ішваракришни сказано, що сангата (“сукупність”) призначена для використання іншим – пурушею. Як окрема категорія сангата згадується й у вірші 12.308.107a “Магабгарати”.

⁴² Словом “свідомість” умовно перекладено санскритський термін cetanā. Вона, як і розум (manas) та інтелект (buddhi), вважається не духовним, а тонкоматеріальним елементом.

⁴³ Див. примітку до 10.5. “Ненасильство (ahiṃsā) й істина (satya) – найвище благо (hita) для всіх істот. Ненасильство – найвища дгарма, і вона утверджена в істині” (Магабгарата 3.198.69). “Ненасильство стосовно всіх істот відоме як найголовніша (jūyāstara) дгарма” (Магабгарата 7.165.29).

⁴⁴ “Ушановування вчителя (guru-pūjā), постійне служіння (paryupāsana) старшим, слухання вчених називається найвищим благом (śreyas)” (Магабгарата 12.276.2).

⁴⁵ Чистота згадується також у віршах 16.3, 16.7, 17.14, 18.42. У “Йога-сутрах” (2.32) чистота, разом із вдовolenням (saṃtoṣa), аскезою (tapas), вивченням Писання (svādhyāya) та ввірянням себе Всевишньому (īśvara-graṇidhāna), входить до складу ніями (niyama), другої ланки восьмиланкової йоги Патанджалі. “Завдяки чистоті [виникає] відпраза (jugupsā) до власного тіла й небажання контакту з іншими, очищеність існування (sattva-śuddhi), ментальне задоволення, зосередження [свідомості], контроль органів чуття і здатність бачити Атман” (Йога-сутри 2.40–41). Автор “В’яса-бгаш’ї” деталізує: “[Йог], який займається очищенням, відчуваючи огиду до власного тіла, бачить усі його вади і, не будучи прив’язаним до нього, стає аскетом (yati). Спостерігаючи справжню природу тілесності й бажаючи звільнитися навіть від власного тіла, – бо [йог] бачить, що воно залишається нечистим навіть після очищення глиною, водою та іншими [засобами], – хіба може він прагнути контакту з іншими тілами, також вельми нечистими?”

⁴⁶ “*Ненасильство, правдивість, неприсвоєння чужого (asteya), чистота й приборкання чуттів* – [так] цю дгарму для чотирьох варн стисло (sāmāsika) оголосив Ману” (Закони Ману 10.63).

⁴⁷ Про хвороби кожна людина знає на власному досвіді, але старість (не кажучи вже про смерть) сприймається в молодості як щось, що стосується лише інших людей. Тому

“Магабгарата” (12.277.39) не вважає зайвим нагадати: “Старість пов’язана із сивиною, зморшками, виснаженням, бляклістю, згорбленістю. Хто [це] бачить, той вивільняється [із лабетів маї]”.

“Кінець усього, складеного з частин, – розпад, кінець злетів – падіння, кінець зв’язків – їхній розрив, а кінець життя – смерть” (Магабгарата 11.2.3). На важливість цього вірша для авторів “Магабгарати” вказує те, що в ній він повторюється ще тричі: як 12.27.29, 12.317.20, 14.44.18.

Пурани підкреслюють, що страждання приносить як сам процес народження (і попереднє перебування в материнській утробі), так і все земне життя та його кінець: “Дитина перебуває в нікчемній утробі, оточена калом і сечею... Від спожитої матір’ю гіркої, гострої, кислої, сухої, занадто гарячої (пор. із 17.9) та іншої [негодящої] їжі з’являється біль у всіх членах [тіла немовляти], [якими воно ще й] не може рухати. Обпалене вогнем травлення, воно, бажаючи вирватися [звідти], рахує місяці до вивільнення... Впавши на землю, забруднене кров’ю, воно кричить і звивається, як гнойовий черв’як. Його ростять люди, які не розуміють, чого воно хоче, а воно не може відмовитися [від того, що йому нав’язують]. [Дитину] з ніжною шкірою кусають комарі, мошки й клопи, немов хробаки – черв’яка. Пройшовши з муками через дитинство, вона [потім] у невігластві злиться і горює через нездійснені бажання... Заради тіла, що викликає [лишень] страждання, вона вчиняє дії, які зв’язують її і затягнуть у круговерть народжень і смертей” (Бгагавата-пурана 3.31.5–31). Однак “великі душі, які досягли найвищої досконалості, більше не народяться в тлінній юдолі страждань” (Бгагавадгіта 8.15); такий “втільений, вивільнившись [із пут] народження, смерті, старості й страждань, здобуває безсмертя” (14.20).

⁴⁸ “Знай, що насправді зрікся той, хто щасливо відцурався власності. Він не прив’язаний (asakta), хоч би й діяв, наче прив’язаний. Він відсторонився від людей (niḥsaṅga) і звільнився від пут [сансари]. Володарю землі, він однаково ставиться до ворога й друга і справді вільний” (Магабгарата 12.18.29–30).

⁴⁹ Згідно з “Магабгаратою” (12.235.18a), для сімейного чоловіка “дружина (bhāryā) й син – наче власне тіло”. Однак “домашні (kuṭumba), син і дружина (dāra), тіло, нажите майно (dṛavya-saṃsaṃ) – усе це [насправді] чуже, ненадійне (adhruva)” (Магабгарата 12.316.32). Підмічено, що “заввичай у сімейної людини виникає те, що називають власництвом (matatva)... В одруженого чоловіка тут є корови, поля, гроші (dhana), дружина й діти, слуги. Так він зажди цим зайнятий, глядить [за цим]. [У нього] розвиваються жадання і відраза, [він] не бачить минулості (anityatva) [всього цього]. [Така] людина, охоплена жаданням і відразою, під владу речей потрапляє” (12.284.2–5a). “Охоплений оmanoю, правдами й неправдами здобувши заради синів, дружини, майна багатство, [потім] його полишає. Схиблену (matta) на синах і худобі людину, прив’язану до них розумом, сонну, схопивши потигрячому (vyagṛam), забирає прудка смерть” (12.169.16–17).

⁵⁰ «“Хай буде мені бажане, хай не буде іншого” – згідно з таким формулюванням працює закон (vidhi) дії. “Хай не буду я причетним до бажаного й небажаного”, – згідно з таким формулюванням працює закон знання» (Магабгарата 12.194.10). Адже “не прив’язаний до бажаного й небажаного Брагман, який вищий за вище” (12.306.98c).

⁵¹ У вірші 14.26 ідеться про *неухильну* бгакті-йогу, а у 18.25 – про *неухильну* наполегливість.

⁵² “...Ознака святого (sādhu) – невиявленість (avyakta)” (Магабгарата 14.43.24a). “Хто юрби наче змії боїться, статків – як пекла, жінок – немов покійника, того боги вважають брагманом” (Магабгарата 12.237.13).

⁵³ “Хто так розуміє духовне (adhyātma) й вивільняється [з лабетів матерії], той здобуває найвище знання” (12.187.53c).

⁵⁴ Рамануджа читає тут не anādimat paraṃ brahma (“споконвічний Вищий Брагман”), а anādi mat-paraṃ brahma (“споконвічний Брагман, для якого Я – Вища [Сутність]”). На користь цього варіанта може свідчити вірш 14.27: “Бо Я основа безсмертного й невичерпного Брагмана...”

⁵⁵ “Не жінка, не чоловік, а також не євнух (paruṃsaka) Те; *не суще, не несуще* й не [водночас] суще і несуще” (Магабгарата 12.194.24).

У вірші 9.19 ішлося про *суще і несуще*, в 11.37 сказано про *суще, несуще і Те*, що вище за них. У “Субала-упанішаді” (2.1) сказано: “За Його межами немає ні сушого, ні несущого, ні сушого й несущого [водночас]”. Разом із запереченням останнього пункту матимемо

знамениту тетралему (cātuṣkoṭika) такого типу: «“Це так”, “це не так”, “це так і не так”, “це не так і не так”» (Магабгарата 12.230.6). Наприклад, буддійський філософ Нагарджуна у своєму трактаті “Мула-мадг’ямака-каріка” (25.4–16) твердить, що нирвану не можна назвати буттям (bhāva), чи небуттям, чи водночас буттям і небуттям, чи не буттям і не небуттям.

⁵⁶ У “Йога-сутрах” (4.19) сказано про розум з індріями: “Те не є самосяйним (svābhāsa) – оскільки є об’єктом сприйняття”.

⁵⁷ “З руками й ногами, які всюди, з очима, головами, обличчями, вухами всюди, Він перебуває у світі, охоплюючи все. Сяючи якостями всіх індрій, вільний від індрій [Він] – Повелитель, Володар усього, Великий Прихисток усього” (Шветашватара-упанішада 3.16–17). Перше речення повторюється у віршах 12.231.29, 12.291.16, 12.300.14 “Магабгарати”. У вірші 14.40.4 замість “охоплюючи” написано “покриваючи”. У 14.19.45 другий рядок змінений: “Жива істота (jīva) бачить той Атман, що вийшов з тіла”.

«З головами усюди, з руками усюди, з ногами, очима, носами всюди, Єдиний вільно (svairasāra) мандрує “полем” (kṣetra) як завгодно (yathāsukham)» (Магабгарата 12.339.5). “Його називають усюдисущим і без’якісним” (Магабгарата 12.321.39). “Без рук і ніг, Він прудкий і беручий. [Він] бачить без очей і чує без вух...” (Шветашватара-упанішада 3.19).

⁵⁸ “Те не сприймається через тонкість – не через неіснування” (Санкх’я-каріка 8). Аналогічно “душа (jīva), полишивши тіло, стає такою, як ефір, і не сприймається внаслідок своєї тонкості” (Магабгарата 12.180.6).

⁵⁹ “Він рухається – Він не рухається, Він далеко – Він же близько” (Ішя-упанішада 5). Див. також примітку до віршів 9.19 і 11.37.

⁶⁰ “Знай, що те знання, яким [людина] бачить у всіх істотах єдине вічне Буття, нерозділене в розділеному, – саттвове” (Бгагавадгіта 18.20). Пор. з віршем 13.27.

⁶¹ “Знай, що сяйво, яке йде від сонця і освітлює весь Усесвіт, [сяйво], яке в місячному [світлі] й у вогні, – це Моє сяйво” (Бгагавадгіта 15.12).

⁶² “І Я перебуваю в серці кожного...” (Бгагавадгіта 15.15). “Адгяджня тут – Я в тілах істот...” (Бгагавадгіта 8.4). “Арджуно, Господь перебуває в серцях усіх істот, маєю спонукаючи всіх істот кружляти, немов на каруселі” (Бгагавадгіта 18.61).

⁶³ У коментарі до 53-ї каріки Ішваракришни Вачаспаті Мішра пояснює: «“У загальних рисах” (samāsatas), [тобто] стисло (samkṣepa)».

⁶⁴ Про “поле” й знання див. 13.5–6 і 13.11.

Пасивний дієприкметник майбутнього часу jñeua (“те, що має бути пізнане”) зустрічається також у віршах 13.1, 13.12, 13.16–18, 18.18.

⁶⁵ “Багато очищених знанням і аскезою, вільних від пристрастей, страху й гніву, просякнених Мною, знайшовши опору в Мені, увійшли в Моє буття” (Бгагавадгіта 4.10). “Коли [воістину] зрячий бачить, що, крім гун, немає іншого виконавця дій, і знає Те, що над гунами, тоді він досягає Мого буття” (Бгагавадгіта 14.19). Див. також 8.5.

⁶⁶ Визнання реальності двох (а не одного) вічних принципів, Пуруші і пракриті, є базовим положенням санкх’ї: “Невиявлена [пракриті], від якої сотворіння і розчинення, [теж] називається вічною” (Магабгарата 12.295.13). У “В’яса-бгаш’ї” (4:33) сказано, що “сама вічність двояка: абсолютно незмінна вічність і вічність перемін. З них незмінна вічність притаманна Пуруші, а вічність перемін – гунам”.

“Матеріальна природа (prakṛti) названа рухомою причиною знищення і сотворіння. Пуруша, який [насправді] здійснює знищення й сотворіння [Всесвіту], описаний як нерухомий” (12.306.42).

⁶⁷ У складному слові kāṅya-kāraṇa-kartṛtva Шьянкара читає karaṇa (“зряддя”), однак згадує про існування варіанта з kāraṇa (“причина”). Пасивний дієприкметник майбутнього часу kāṅya означає “те, що має бути зроблено; результат дії”. Утворене від іменника kartṛ/kartar (“діяч”) за допомогою суфікса tva слово kartṛ-tva означає “стан виконавця/автора (чогось)” (українська калька мала б вигляд “діяч-ність”; утім, суфікс tva можна розглядати як загальний для всіх трьох компонентів складного слова). Рамануджа розуміє термін kāṅya як тіло, а karaṇa – як п’ять чуттів, п’ять органів дії і розум.

⁶⁸ “Зусилля приносить плоди, а коли душа з цими [плодами] єднається, тоді доводиться їй спізнавати задоволення і страждання” (Магабгарата 15.42.6).

⁶⁹ “...Кожний мимоволі примушується до дій гунами, породженими природою” (Бгагавадгіта 3.5). “Саттва, раджас, тамас – ось, Арджуно, гуни, що виникли з природи й зв’язують вічного, втіленого в тілі” (Бгагавадгіта 14.5).

⁷⁰ “Невіглас, потрапивши відповідно до своєї карми в [чергове] лоно, знов іде в небуття... Внаслідок жахливого невігластва ті, хто позбавлений знання, падають так у матеріальну природу (prākṛtā), у тенета лон” (Магабгарата 12.306.88). “Підвладний плодам вчинків, він досягає доброго або поганого лона або шляху вниз чи вверх і блукає, підлеглий дихотомії [світу]” (Майтрі-упанішада 3.2). Див. також 14.18.

⁷¹ У “Йога-сутрах” термін draṣṭṛ/draṣṭar (“свідок”, “зрячий”) уживається як синонім поняття *пуруша*. У “Нараяні” Браhma звертається до Рудри (Шіви): “Це мій внутрішній Атман, і твій, і будь-кого, хто має тіло. Він свідок (sākṣin) усього, ніколи ніким не бачений” (12.339.4).

⁷² “Хто справді це знає, той, залишивши тіло, не народжується знову...” (Бгавадгіта 4.9). “Хто справді знає цю Мою велич і його, той воз’єднується [зі Мною] непохитною йогою” (Бгавадгіта 10.7).

⁷³ Фраза sarvathā vartamānaḥ ṛi (“навіть цілком зайнятий справами”) використана також у вірші 6.31. Варіант її інтерпретації: “Навіть продовжуючи крутитися [в колесі сансари]”.

⁷⁴ Словом *розум* тут перекладено багатозначний санскритський термін ātman.

⁷⁵ “Раніше інші так розумом воз’єдналися з Атманом; очищена саттвовою дією душа (sattvāhāra-viśuddhātman) *споглядає в собі Атман*” (Магабгарата 12.238.12).

⁷⁶ Про медитацію див. також 5.27–28, 6.10–15, 6.18–27, 8.8–10, 9.22, 12.6, 12.12, 18.52.

⁷⁷ Словосполученням “йогою роздумів” перекладено санскритське sāmkyena yogena. Див. примітку до вірша 2.39.

⁷⁸ В оригіналі займенник “інші” (anye) теж повторюється двічі.

⁷⁹ *Заглиблені в слухання* – можна перекласти інакше: “віддані Писанню”.

Слухання (śravaṇa), разом з оспівуванням імен Бога (kīrtana) та пам’ятанням (smaraṇa) про Нього, а також прославлянням Його в молитвах (vandana) і храмовим поклонінням (arcana), є важливим компонентом садгани бгакті-йоги.

⁸⁰ *В усіх істотах* – пор. з віршами 10.20, 15.15, 18.61.

“Стан цього Атмана двоякий: тлінний і невмирущий. Тлінний – в усіх істотах, а невмирущий – вічний божественний” (Магабгарата 12.231.31).

⁸¹ Формулювання “*хто бачить, той насправді бачить*” вже прозвучало у вірші 5.5 і буде повторене в 13.29. Див. також 6.29 і 18.16.

⁸² *Не шкочить* [чужому] *Атману* [своїм] *Атманом*, бо бачить, що в іншій людині перебуває той самий Атман. Інший варіант перекладу: “Не вбиває сам себе” (тобто свою духовність). «Нехай піднесе себе Атманом, нехай не спрямовує себе до занепаду, бо [кожний] сам собі друг і сам собі ворог. У того, хто Атманом здолав себе, [його] “я” – друг, але в неатмічного [його] “я” залишається ворожим, як ворог» (Бгавадгіта 6.5–6).

⁸³ Про Вищу (або Найвищу) Мету сказано також у віршах 6.45, 7.18, 8.13, 8.21, 9.32.

⁸⁴ “Усе, що існує, а також не існує, розгортається і згортається завдяки своїй природі (svabhāva). А в пуруші немає мети. Якщо в пуруші немає мети, то ніхто й не діє. Але, хоча сам він не діє, тут його вважають [таким, який діє]” (Магабгарата 12.215.15–16).

⁸⁵ Рамануджа інтерпретує цей вірш у тому сенсі, що єдиною причиною усіх станів буття істот є матеріальна природа.

“Знай, що те знання, яким [людина] бачить у всіх істотах єдине вічне Буття, нерозділене в розділеному, – саттвове” (Бгавадгіта 18.20).

⁸⁶ “С Пуруша (puruṣa) і не-Пуруша; вважається, що три гуни властиві пракриті, але ні Пуруша, ні не-Пуруша (пракриті) не мають ознак. Внаслідок відсутності ознак пракриті пізнається за ознаками своїх породжень... Логічним висновком пізнається те, що не має ознак. А двадцять п’ятий [елемент санкх’ї, тобто Пуруша]... який не має початку й кінця, вічний, всевидючий, чистий... Звідки бути якостям у безатрибутного?” (Магабгарата 12.293.36).

⁸⁷ Про незабрудненість ідеться також у віршах 4.14, 5.7, 5.10, 18.17.

⁸⁸ Варіант перекладу: “Атман, наявний у всіх тілах”.

Пор.: “Як сонце, око всього світу, не забруднюється зовнішніми вадами, [видимими для] очей, так само і єдиний Атман у всіх істотах не забруднюється злом світу, [залишаючись] поза [ним]” (Катха-упанішада 2.2.11).

⁸⁹ *Оком знання* – “Немає ока, рівного знанню, немає сили, рівної знанню” (Магабгарата 12.169.33).

⁹⁰ *До Вищої [Сутності]* – див. примітку до вірша 3.19.

ЛІТЕРАТУРА

Бурба Д. В. Практична транскрипція санскритських власних назв та термінів в українській мові // *Східний світ*, 2018, № 1.

Бхагавадгита / Пер. с санскрита Д. Бурбы. Москва, 2009 (2013, 2015, 2016).

Йогананда Парамаханса. Бхагавадгита: Беседы Бога с Арджуной. Царственная Наука Богопознания. Вечный диалог между душой и Духом / Пер. с английского Д. Бурбы. Москва, 2008.

Семенцов В. С. **Бхагавадгита в традиции и современной научной критике**. Москва, 1985.

Badarayana. Brahmasutra // **Göttingen Register of Electronic Texts in Indian Languages and related Indological materials from Central and Southeast Asia**. URL: http://gretil.sub.uni-goettingen.de/gretil/1_sanskrit/6_sastra/3_phil/vedanta/brahmsuu.htm (дата звернення: 5.01.2020). (Санскритський текст).

Bhagavad-Gita-Bhashya // **Memorial Edition of the works of Shri Shankaracharya**. Vol. 11. Srīrangam, 1910.

Īśa Upaniṣad. 20 August 2017 // **Sanskrit Documents**. URL: https://sanskritdocuments.org/doc_upanishat/iisha.pdf (дата звернення: 5.01.2020). (Санскритський текст).

La Vallée Poussin, Louis de. Mūlamadhyamakakārikās (Mādhyamikasūtras) de Nāgārjuna avec la Prasannapadā Commentaire de Candrakīrti. St. Petersburg, 1913. (Містить санскритський текст).

Mahadev Desai. The Gospel of Selfless Action or The Gita according to Gandhi. Ahmedabad, 1946.

Maitrī (Maitrāyaṇīya) Upaniṣad. January 7, 2005 // **Sanskrit Documents**. URL: https://sanskritdocuments.org/doc_upanishat/maitri.itx (дата звернення: 5.01.2020). (Санскритський текст).

Mānavadharmasāstra with the Manubhāṣya of Medhātithi. In 2 vols. Calcutta, 1967–1971. (Санскритський текст).

Pātañjala-yogasutrāni [with Three Commentaries] Vācaspati Miśra viracitṭikā samvalita Vyāsa-bhāṣya sametāni tathā Bhojadeva viracita Rāja-mārtaṇḍābhidha vṛtti sametāni. Ānandāśrama-mudraṇālaya, 1904. (Санскритський текст).

Subālopaniṣat. 3 August, 2016 // **Sanskrit Documents**. URL: https://sanskritdocuments.org/doc_upanishat/subAla.pdf (дата звернення: 5.01.2020). (Санскритський текст).

Śrīmad-bhāgavata-purāṇa. Searchable file of complete Sanskrit text for researchers. URL: <http://www.sanskritweb.net/sansdocs/bhagpur.pdf> (дата звернення: 5.01.2020). (Санскритський текст).

Śvetāśvataropaniṣad including original passages, construed text (anvaya) with a literal world by world translation, English rendering of each passage, copious notes, and Introductory Notes by Swāmi Tyāgīśānanda. Madras, 1949. (Містить санскритський текст).

The Brahma Sūtra. The Philosophy of Spiritual Life / Translated with an introduction and notes by S. Radhakrishnan. London, 1960.

The Katha and Prasna Upanishads and Sri Sankara's Commentary / Translated by S. Sitarama Sastri, B. A. Madras, 1923. (Містить санскритський текст).

The Mahābhārata Critical Edition. Vol. VII. The Bhīṣmaparvan, being the sixth book of the Mahābhārata the great epic of India, for the first time critically edited by S. K. Belvalkar. Poona, 1947. (Санскритський текст).

The Sāṅkhya-kārikā or Memorial Verses on the Sāṅkhya Philosophy, by Īśwara Krishna / Translated from Sanskrit by Henri Thomas Colebrooke. Also The Bhāṣya or Commentary of Gaudapāda / Translated, and illustrated by an original comment, by Horace Hayman Wilson. Oxford, 1837. (Містить санскритський текст).

Van Buitenen J. A. B. Rāmānuja on The Bhagavadgītā. A Condensed Rendering of His Gītābhāṣya with Copious Notes and an Introduction. Delhi, 1968.

Yāmuna's Gītārthasamgraha // **Van Buitenen J. A. B. Rāmānuja on The Bhagavadgītā**. A Condensed Rendering of His Gītābhāṣya with Copious Notes and an Introduction. Delhi, 1968. (Містить санскритський текст).

REFERENCES

Burba D. (2018), "Orthographic Transcription of Sanskrit Names and Terms in Ukrainian", *Shidnij svit*, No. 1, pp. 104–122. (In Ukrainian).

Bhagavadgita (2009), translated by Burba D., RIPOL klassik, Moscow. (In Russian).

Yogananda Paramahansa (2008), *Bhagavadgita: Besedy Boga s Arjunoy. Tsarstvennaya Nauka Bogopoznaniya. Vechnyy dialog mezhdu dushoy i Dukhom*, translated by Burba D., Moscow, Sophia. (In Russian).

Sementsov V. (1985), *Bhagavadgita v traditsii i sovremennoy nauchnoy kritike*, Nauka, Moscow. (In Russian).

Badarayana, “Brahmasutra”, in *Göttingen Register of Electronic Texts, in Indian Languages and related Indological materials from Central and Southeast Asia*, available at: http://gretil.sub.uni-goettingen.de/gretil/1_sanskr/6_sastra/3_phil/vedanta/brahmsuu.htm (accessed January 5, 2020). (In Sanskrit).

“Bhagavad-Gita-Bhashya” (1910), in *Memorial Edition of the works of Shri Shankaracharya, Vol II*, Sri Vani Vilas Press, Srirangam. (In Sanskrit).

Īśa Upaniṣad (2017), in *Sanskrit Documents*, available at: https://sanskritdocuments.org/doc_upanishhat/iisha.pdf (accessed January 5, 2020). (In Sanskrit).

La Vallée Poussin, Louis de (1913), *Mūlamādhyaṃakakārikās (Mādhyaṃikasūtras) de Nā-gārjuna avec la Prasannapadā Commentaire de Candrakīrti*, Imprimerie de l’Académie Impériale des Sciences, St. Petersburg. (Partly in Sanskrit).

Mahadev Desai (1946), *The Gospel of Selfless Action or The Gita according to Gandhi*, Navajivan Mudranalaya, Ahmedabad.

Maitrī (Maitrāyaṇīya) Upaniṣad (7 January, 2005), in *Sanskrit Documents*, https://sanskritdocuments.org/doc_upanishhat/maitri.itx (accessed January 5, 2020). (In Sanskrit).

Mānavadharmāśāstra with the Manubhāṣya of Medhātithi (1967–1971), In 2 vols, Udayācal Press, Calcutta. (In Sanskrit).

Pātañjala-yogasutrāni [with Three Commentaries:] Vācaspati Miśra viracittikā samvalita Vyāsa-bhāṣya sametāni tathā Bhojadeva viracita Rāja-mārtaṇḍābhidha vṛtti sametāni (1904), Ānandāśrama-mudraṇālaya, Pune. (In Sanskrit).

Śrīmad-bhāgavata-purāṇa, searchable file of complete Sanskrit text for researchers, available at: www.sanskritweb.net/sansdocs/bhagpur.pdf (accessed January 5, 2020). (In Sanskrit).

“Subālopaniṣat” (2016), in *Sanskrit Documents*, available at: https://sanskritdocuments.org/doc_upanishhat/subAla.pdf (accessed January 5, 2020). (In Sanskrit).

Śvetāśvataropaniṣad including original passages, construed text (anvaya) with a literal world by world translation, English rendering of each passage, copious notes, and Introductory Notes by Swāmi Tyāgīśānanda (1949), Sri Ramakrishna Math, Madras. (Partly in Sanskrit).

The Brahma Sūtra. The Philosophy of Spiritual Life (1960), translated with an introduction and notes by S. Radhakrishnan, Unwin Brothers Ltd., London.

The Katha and Prasna Upanishads and Sri Sankara’s Commentary (1923), translated by S. Sitarāma Sastri, Madras. (Partly in Sanskrit).

The Mahabharata Critical Edition, Vol. VII, The Bhīṣmaparvan, being the sixth book of the Mahābhārata the great epic of India (1947), for the first time critically edited by S. K. Belvalkar, The Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona. (In Sanskrit).

The Sāṅkhya-kārikā or Memorial Verses on the Sāṅkhya Philosophy, by Īśvara Krishna, translated from Sanskrit by Henri Thomas Colebrooke, also The Bhāṣhya or Commentary of Gaudapāda, translated, and illustrated by an original comment, by Horace Hayman Wilson (1837), The Oriental Translation Fund of Great Britain and Ireland, Oxford. (Partly in Sanskrit).

Van Buitenen J. A. B. (1968), *Rāmānuja on The Bhagavadgītā, a Condensed Rendering of His Gītābhāṣya with Copious Notes and an Introduction*, Motilal Banarsidass, Delhi.

“Yāmuna’s Gītārthasamgraha” (1968), in Van Buitenen J. A. B., *Rāmānuja on The Bhagavadgītā. A Condensed Rendering of His Gītābhāṣya with Copious Notes and an Introduction*, Motilal Banarsidass, Delhi. (In Sanskrit).

БГАГАВАДГІТА. Глави 12–13 /

Переклад із санскриту, вступна стаття та коментарі Д. В. Бурби

У цій публікації представлено український переклад дванадцятої та тринадцятої глав найвідомішої священної книги індуїзму – “Бгагавадгіти”, яка сформувалася в сучасному вигляді, імовірно, у I–II ст.

Дванадцята глава є останньою в другій шістці (ṣaṭka) глав – “Розділі про поклоніння [Всевишньому]” (upāsanā-kāṇḍa). Вона називається “Бгакті-йога” й присвячена звеличенню цієї різновидності йоги. Оголосивши вищими серед йогів тих “наділених вищою вірою”

осіб, які поклоняються Кришні, “занурившись розумом” у нього, глава далі стверджує, що прибічники абстрактного абсолюта за певних умов теж приходять до Кришні. Однак вони стикаються з величезними труднощами, оскільки людині набагато легше зосередитись на чомусь конкретному, ніж медитувати на Невиявлене.

Главою 13 починається остання шістка глав “Бхагавадгіти” – “Розділ про знання” (jñāna-kāṇḍa), який є своєрідним додатком до того, що було сказано у двох попередніх. Зокрема, у тринадцятій главі розбираються такі поняття, як пракриті, або “поле” (матеріальна природа чи тіло), і пуруша, або “той, хто знає поле” (Дух чи душа), а також знання та об’єкт пізнання. Зазначається, що усі дії виконуються лише матеріальною природою, тоді як духовне начало перебуває в недіянні.

Розглянуті в главах поняття та реалії роз’яснені перекладачем у примітках із залученням цитат з інших книг “Магабгарати”, а також “Веданта-сутр”, “Йога-сутр”, “Законів Ману”, “Санх’я-каріки”, “Бхагавата-пурани”, упанішад та інших класичних текстів індуїзму.

Ключові слова: Бхагавадгіта, Індія, індуїзм, йога, Магабгарата, медитація, переклад, релігія, санскрит

БХАГАВАДГИТА. Главы 12–13 /

Перевод с санскрита, вступительная статья и комментарии Д. В. Бурбы

В этой публикации представлен украинский перевод двенадцатой и тринадцатой глав самой известной из священных книг индусов – “Бхагавадгиты”, которая сформировалась в современном виде, вероятно, к I–II вв.

Двенадцатая глава является последней во второй шестерке (ṣaṭka) глав – “разделе о поклонении [Всевышнему]” (upāsana-kāṇḍa). Она называется “Бхакти-йога” и посвящена восхвалению этой разновидности йоги. Объявив высшими среди йогов тех “наделенных высшей верой”, которые поклоняются Кришне, “погрузившись умом” в него, глава далее все же утверждает, что сторонники абстрактного абсолюта при определенных условиях тоже приходят к Кришне. Однако они сталкиваются с огромными трудностями, поскольку человеку гораздо легче сосредоточиться на чем-то конкретном, чем медитировать на Непроявленное.

Главой 13 начинается последняя шестерка глав “Бхагавадгиты” – “Раздел о знании” (jñāna-kāṇḍa), который является своеобразным приложением к тому, что было сказано в двух предыдущих. В частности, в тринадцатой главе разбираются такие понятия, как пракрити, или “поле” (материальная природа или тело), и пуруша, или “тот, кто знает поле” (Дух или душа), а также знание и объект познания. Отмечается, что все действия выполняются только материальной природой, тогда как духовное начало пребывает в недеянии.

Рассмотренные в главах понятия и реалии объяснены переводчиком в примечаниях с привлечением цитат из других книг “Махабхараты”, а также “Веданта-сутр”, “Йога-сутр”, “Законов Ману”, “Санхья-карики”, “Бхагавата-пураны”, упанишад и иных классических текстов индуизма.

Ключевые слова: Бхагавадгита, Индия, индуизм, йога, Махабхарата, медитація, переклад, релігія, санскрит

Переклад надійшов до редакції 14.04.2020